

Szekfű egész történetkoncepciója hamis ugyan, de hiba volna Szent-Iványival együtt Szekfűnek a részletekre vonatkozóan egyes helyes meglátásait is elvetnünk.

Arra joggal és önrizzel lehetünk büszkéek, hogy az erdélyi fejedelemséghez tartozó országrészekben az 1540-es évektől valóban szabadabb légkör uralkodott vallási nézetek és reformok tekintetében, mint akkoriban bármely más táján Európának. Ebben az időszakban ide menekülnek s hosszabb-rövidebb ideig itt működnek Európa legmerészebb vallási reformátorai (Socinus, Sommer, Glirius, Palaeologus), akik közül különösen Sommer és Palaeologus a felvilágosodás előfutárának tekinthető. Felekezeti törelmesség dolgában is viszonylag kedvezőbb volt a helyzet Erdélyben és a hozzá tartozó keleti részeken, mint általában más országokban. De ezt a szabadabb légkört és türelmet a vallásszabadság elvi és gyakorlati megvalósulásával azonosítani — enyhén szólva történetietlen állítás, mert szellemében nem hasonlítható a felvilágosodás korában kialakult vallásszabadság és vallási türellem eszméjéhez. A vallási türellem akkor sem kizárólag humanista indítékokból táplálkozott, sokkal inkább függvénye volt a társadalmi és politikai erőviszonyoknak. Fráter György például — amint Szent-Iványi maga írja — meg volt győződve arról, hogy az „eretnekek”-et különösebb politikai megrázkódtatások nélkül ki lehetne irtani. Nos hát, miért nem lépett fel hatalmi súlyával a lutheránussá lett szászokkal szemben? Mert nem bőszíthette őket maga ellen, minthogy politikai céljai érdekében szükségére volt rájuk.

Modern vallásszabadságról a XVI. században valóban nem beszélhetünk, s erről Szent-Iványinak az akkori országgyűlési határozatokról szóló steril vizsgálatai sem győznek meg. Szent-Iványi merőben vallásos-idealista szemléletéhez keres igazolást e határozatokban, s egyoldalúan beléjük magyaráz olyan tendenciákat, amelyek az egykorú feudális viszonyok valóságával eleve ellenkeznek. Mindezt pedig azért teszi, mert úgy véli, hogy Szekfű és követői „külföldön aláásták nemcsak a vallásszabadság kimondásának történelmiségébe, hanem a magyar nemzet kultúr-missziós hivatás-tudatába korábban helyezett bizalmat is.” Ennek bizonyosságául C. A. Macartney-t idézi, aki *Hungary* (A short history. Chicago 1962.) című könyvében azt írja rólunk, hogy „Az igazi magyar lelkileg nem nagyon vallásos, amint azt türelmességük is mutatni látszik, amelyről joggal híresek, — még akkor is, ha a múltbeli türelmi rendeletek egynémelyike csupán anniak az egyszerű ténynek köszönhetette eredetét, hogy egyik fél sem volt abban a helyzetben, hogy akarátát a többire rákényszerítse.” Erről a tárgyilagos megállapításról

Szent-Iványi el szeretné hitetni: „Macartney mondatát tehát úgy kell értenünk, hogy szerinte a magyar meggyőződés nélküli nemzet s a vallásszabadságot biztosító törvények opportunitásból keletkeztek csupán...” Macartney e „lesújtó” véleménye azonban szintén csak belemagyarázás, még pedig a szófacsarás legolcsóbb fajtájából való, mert abból, hogy valaki „nem nagyon vallásos”, azt állítani, hogy „meggyőződés nélküli”, s aki kompromisszumra kényszerül, azt opportunistának minősíteni — több mint logikátlan következtetés. Nem valószínű, hogy az „angolszás olvasó” annyira korlátozott volna, amint azt Szent-Iványi feltételezi.

A XVI. századi viszonylagosan szabadabb hazai légkör jelentőségét igen sokra értékeljük, főképpen azért, mert szélesebb teret nyitott a valláskritikának, s ezzel előkészítője lett az új társadalmi célkitűzés, a vallási előítéletektől mentes, emberibb életformához vezető út felismerésének.

Varjas Béla

Dokumentumok a magyar nevelés történetéből. (1100—1849.) Szerkesztette, magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátta: Ravasz János. Bp. 1966. Tankönyvkiadó V. 563 l.

Ez a dokumentumgyűjtemény szorosan kapcsolódik ahhoz a neveléstörténeti összefoglaló munkához, melyet Ravasz János *A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában* címmel — társszerzőkkel — két kiadásban is közreadott. (Bp. 1960., 1961.) Már ebben a műben kialakultak azok a rendszerező, értékelési és válogatási elvek, amelyeknek felhasználásával most mintegy illusztráló céllal e főszerzőgyűjtemény elkészülhetett. A két kiadvány ily módon szervesen kiegészíti egymást. (Az idézett neveléstörténetről részletesen szölvünk: ItK 1962. 538. l.)

A jelen kötet fontos és reális szükségletet elégít ki a neveléstörténeti szöve- és tankönyvirodalomban, de mellett az irodalomtörténeti vizsgálatok számára is el nem hanyagolható szempontokat tár fel. Sok lenne csak elősorolni is — a hozzávetőlegesen 150 szemelvény közül — azokat a részleteket, amelyek egyszersmind irodalomtörténeti szövegek, avagy azokat, amelyek tisztán neveléstörténeti jellegük ellenére sem érdektelenek számunkra. Az iskolákról szóló első hazai és külföldi híradásoktól (mint pl. A *Gellért-legendá* az első káptalani iskoláról; A budai zsinat határozata tanítómesterek alkalmazásáról (1309); Pier Paolo Vergerio az ifjúság tanulmányairól, stb.) — jól kiválasztott szövegekkel rendre felsorakoznak a kisebb és nagyobb nevelő, s író egyéniségek (mint pl.

Janus Pannonius, Pázmány, Apácai, Zrínyi, Bethlen Miklós, stb.) — egészen Kőlcsey, Széchenyi, Kossuth, Eötvös, stb. írásaiig. Teljessé teszik a képet, a korabeli közműveltségére és még az irodalmi viszonyokra is újszerűen mutatnak rá azok a szemelvények, melyek a különböző hatóságok utasításait; tanulmányi rendeleteket, szabályzatokat, rendtartásokat, iskoláztatási törvényeket, s egyéb gyakorlati-pedagógiai dokumentumokat idéznek vagy értelmeznek.

Recenziókkal nincs mód e lényegében jól sikerült, becses könyvnek felvethető problémáiról részletesen szólni. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy a szövegek elrendezése „a magyar történelem általánosan használt periodizációjá”-t követve, nem nyújt teljesen megbízható, meggyőző koncepciót. Bizony a neveléstörténeti korszakhatárok alkalmazása nagyon hiányzik, s ez sokszor erősen rontja az egyébként kitűnő szemelvények hatóerejét. Joggal hiányolható volt ez az önállóbb periodizáció már az említett neveléstörténetben is, de ott mégsem volt annyira szembeötölő mint itt, ahol a szövegek így csak igen laza, külsődleges keretben helyezkednek el. A szövegrészeket egységbe fűző, valódi összetartó erő ugyanis nem mindig esik egybe a korszak címét adó történeti kategóriával, sőt esetenként, szükségszerűen inkább a neveléstörténet fejlődésvonalát követve, más csomópontokon csúcsosodik ki. Különösen érződik ez a jelenség a reneszánsz és felvilágosodás korának bemutatásában, ahol ezek az összefogó egységek nem szolgálnak alapul a szövegrendezéshez.

A reneszánsz kori nevelés szemelvényanyagát egyébként is hangsúlyozottabbnak, gazdagabbnak érezzük a megvalósultnál. Ebben a nagy egységben kiváltképpen a reformáció széleskörűen újathozó törekvéseit láttató illusztráció hiányzik. A reformáció célkitűzéseit — mint Szkhárosi írta — „mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják”, s Szkhárosi mellett Sztárai, Bornemisza s mások munkáiból egyaránt kiderül, hogy a „gyermek” szerepe és nevelése, oktatása és ismeretanyaga alaposan megváltozott ebben a forrongó időszakban. Kár tehát, hogy ezt a periódust csak egy, a már ellenreformációs részekbe iktatott, visszatekintő szemelvény érzékelteti csupán 1574-ből, s ez a rész sem a reformáció fő sodrásához kapcsolódik. (A besztercebányai evangélikus latin iskola tanulmányi rendje).

A XVII. század anyagából vett szövegek kiválasztása legtöbbször igen szerencsés: többek közül a jezsuita iskolaszervezés és tanítási gyakorlat kap sokoldalú megvilágítást, továbbá a különböző polgári törekvések behatolása és azoknak az erdélyi nevelésügyre tett hatása tűnik elő igen szemléletesen. Nem hagyjuk volna ki azonban Szenci Mol-

nár Albert és Pápai Páriz Ferenc munkáinak néhány idevágó idézetét, továbbá Tótfalusi Kis Miklósnak a korabeli tankönyvekre tett találó megjegyzéseit, elképzeléseit sem. — A XVIII. század-közép — úgy tűnik neveléstörténeti szempontból is — még nem teljesen felderített terület. Egy Bod Pétertől vett szövegrész azonban mindenképpen idekívánkozna, s Hermányi Dienes József írásának gazdag anyaga is bőséges szemelvényt szolgáltatna a korabeli iskoláról, diákletről, oktatásügyről stb. Nem is szólva az ez idő tájból tömegével ránkmaradt emlékirásokról, naplókorról, ahol az iskoláztatás, külföldi tanulmányutak élményszerű rajza nagy számban kínálja magát. Általában sem lenne haszontalan a számos „rendtartás”, „utasítás” mellett azt is lemérni ilyen szövegek alapján, hogy például egy egyszerű naplóíró, aki feltétlenül megemlékezik ifjúkoráról és neveltetéséről, milyennek látta a kor iskoláztatását, milyen személyes tapasztalatai maradtak fenn az iskola és diákság mindennapjairól s a különböző ráhatásokról.

Az 1711 és 1790-i évszámhatárok közé rendezett anyag túlsúlya helyesen a felvilágosult abszolutizmus neveléspolitikai célkitűzéseire esik. A felvilágosodás íróinak törekvései és a tárgyba illő szövegei azonban kissé az elszürkület jeleit mutatják; lehet, hogy a periodizációs szétértés, lehet, hogy a most már kisebb terjedelmi lehetőség miatt. (Pl. Bessenyei is — a szerkesztő szerint — „viszonylag” kisebb helyet kap, mivel az ő munkáinak tanulmányozása önálló kötetből indokolt.) Az 1790-től 1848-ig, illetőleg 1849-ig terjedő szakaszban már igen bőséges, tisztán neveléstörténeti anyag állt a szerkesztő rendelkezésére, s így csak a legfontosabb szemelvényeket emelhette ki. Mégsem felszínes, sőt neveléstörténetileg igen mélyreható a válogatás, s egészében egységes áttekintést tud nyújtani. Az irodalomból vett szövegrészek azonban itt már csak jelképszerű jelzéseké válnak, midőn például egy általános ismert Csokonai-verssel (*Jövendölés az első oskoláról Somogyban*), vagy mikor az ugyancsak közismert Berzsenyi-, Kármán-, Kőlcsey-idézetekkel találjuk szemben magunkat. Ugyanakkor a konkrét neveléstörténeti szövegek gazdagodó anyaga bőven kárpótol, s ez nem egyszer az irodalomra is visszamutat. (Pl. Széchenyi, Kossuth, Eötvös, Vörösmarty irodalmi vitája a nevelésügy kérdéseiről, 1841.) — Méltó terjedelmet kapnak — a kötet egyötödét — az 1848–1849-i évek nevelésügyének már igen sokrétű, szerteágazó, sok bonyolult problémát felvető és megvilágító dokumentumai. (Pl. az országgyűlési anyagból a nemzetiségű anyanyelvi oktatásának kérdései, továbbá az egyetem, nőnevelés, egyház és iskola viszonyának problémái, stb. stb.)

A szerkesztés, a sajtó alá rendezés munkája teljességgel dicséretes: a szemelvényeket megbízható szövegközlésben, gondos jegyzetekkel, s minden esetben alapos ismertető, értékelő bevezetéssel, magyarázatokkal kapjuk. Mintegy három nagy, eredetileg idegen nyelvű szöveg itt jelenik meg először magyarul, szakavatott fordításban.

Gyenis Vilmos

Sőtér István: Álom a történelemeről. Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp. 1965. Akadémiai K. 101 l. (Korunk tudománya).

Sőtér István kitűnő példáját adja kismonográfiájában a tömör, célratoró tudományos elemzésnek. Pedig aki egy kicsit is tájékozott a Madách-filológiában nagyon jól tudja mennyi kitérő csábítja a vállalkozót témája kifejtése során. Sőtér István minden számbavehetően fontos eszmébe beavatja olvasóját, sorra kezébe adja azokat a kulcsokat amelyek birtokában feltárulhatnak a főmű, a Tragédia titkai, izgalmi. Történik ez úgy, hogy mindvégig a Tragédiához vezető magaslati főútvonalat járjuk végig, amelynek bármely pontjáról jó kilátásunk van a mellékösvényekre, a Tragédiát övező valamennyi eszmerendszere. A kismonográfia arra az alapelvre épül, hogy minden Madáchsal kapcsolatos fejtegetés egyetlen érdeke a főmű minél tökéletesebb megvilágítása lehet. Jól illusztrálja ezt a tartalomjegyzék tömör foglalata; *Madách élete — Ut a Tragédiához; a drámák — Ut a Tragédiához; a líra — Az ember tragédiája.* Ez a Tragédiára összpontosuló figyelem azonban végigpásztazza Madách életének valamennyi fontosabb mozzanatát, életművének minden jelentősebb darabját. Sőtér István új érvekkel erősíti meg azt az erjesztő-érlelő szerepet amelyet Madách drámái és lírai alkotásai betöltöttek a Tragédia eszmevilágának kialakulása során. Ezzel szoros és szerves kapcsolatot teremt *Az ember tragédiája* és az azt megelőző művek között. Az ilyen tudatos egybevetések mindinkább arról a különösségről győznek meg bennünket, hogy Madách az a ritka költő-zseni, aki csak egyetlen művében képes fellobbantani, maradóktalanul formába önteni tehetsége végső és valamennyi lehetőségét. Ennek ellenére drámái és lírai művei önálló értékkel bírnak, szuverén elbírálás rangját is magukénak tudhatják; ám nehéz úgy olvasni őket, hogy ne a Tragédia előhangjait véljünk felismerni bennük. A további Madách-kutatás izgalmi — és nagy lehetősége — éppen ebben a különös helyzetben rejlik, hiszen az életmű még számos rejtélye, összefüggése kerülhet felszínre, olyanok mint pl. a költő alkotásléktana, a Tragédia írására készülődés öntudat-

lan és tudatos műhelymunkálatai, az újszerű eszmei-művészi motívumkutatás, az eszmei fejlődésrajz, a hatások reális felmérése, a drámái és lírai művek elmélyültebb elemzése stb. Mindez már nem lehetett Sőtér István feladata, de tanulmányában impliciten e lehetőségekre is figyelmeztet. Sőtér István Madách-tanulmányainak korábbi olvasója azt gondolhatná, hogy e könyvecskéjének Tragédia-elemzése a már ismert tételeinek újrafogalmazását foglalja magában. Nos, nem erről van szó. Sőt a szerző a Tragédia új megközelítése szempontjainak egész sorozatát adja elő. (A korszak egyeztetési törekvései, a szabadakarat, kritika és kiegyenlítődésként a Tragédiában, a Tragédia három szférája, a három szféra kiegyenlítődése stb.) A Tragédia értékelésének ezen új szempontjai — jól észrevehetően — a szerző hatalmas monográfiájában, a *Nemzet és haladásban* alakultak ki, először ott találkoztunk velük. Most a pályakép egységes szempontú áttekintése során láthatjuk igazán, hogy ez az „évtized-monográfia” milyen sokat alakított, igazított Madách-képünkön; mindenekelőtt világosabban látjuk a Tragédiát megelőző tíz év eszméletörténetét, benne költőnk gondolatainak közvetlen környezetét. Egyre inkább szakadozik az a kozmopolita köd a Tragédia ormai körül, amelyet a pozitivisták iszola vont köréje: egyre több tudományos érvünk van annak bizonyítására, hogy Madách Imre alkotása a magyar történelmi-társadalmi valóság terméke, ihlet-forrásai magyar talajból fakadnak. Egyetemességének is ez lehetett záloga. Sőtér Istvánnak ebben a szellemben sikerült *Az ember tragédiáját* keletkezésének élményi — történelmi — eszmei talaján magyaráznia. Ebben rejlik kismonográfiájának újszerű tudományos értéke.

Baranyi Imre

Kántor Lajos: Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért. Bp. 1966. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézete. 143 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 53.)

A magyar literatúrában nincs még egy alkotás, melynek szakirodalma fölülmúlna a Tragédiáét. Nagyon kicsi a száma azoknak az irodalomtörténészeknek, ez számotkötnek és színházi szakembereknek, akik nem hallatták szavukat ebben a kérdésben. Az eltérő értelmezések és állandó átértékelések bizonyítják a Tragédia belső energiáit, de problematikus-ságát is, s jól tükrözik irodalomtudományunk belső mozgását, gyakran kiszikrázó eszmei harcát. Kántor Lajos vállalkozott a Tragédia értelmezése és értékelése körül folyó polémia rendszerezésére. A szerzőt elismerés illeti azért, hogy meglátva anyagában az általánosabb tanulságok levonásának lehetőségét,